

Авазов Э.А.

**ЖЕРГИЛИКТҮҮ БУЛАКТАР АНЖЫЯН КӨТӨРҮЛҮШҮНҮН БАШЧЫСЫ
МАДАЛИ-ДУКЧИ ЭШЕН ЖӨНҮНДӨ**

Э.А. Авазов

**МЕСТНЫЕ ИСТОЧНИКИ О ПРЕДВОДИТЕЛЯ АНДИЖАНСКОГО ВОССТАНИЯ
МАДАЛИ-ДУКЧИ ЭШЕНА**

E.A. Avazov

**LOCAL SOURCES ABOUT THE LEADER OF THE ANDIJAN UPRISING MADALI
DUKCHI ISHAN**

УДК: 947,083(575.25)(043.3)

1898-жылдагы Анжыян көтөрүлүшү Фергана өрөөнүндөгү көп улуттуу калктардын падышачылык Орусиянын колониялык саясатына каршы азаттык күрөштөрүнүн бири болгон. Көтөрүлүштүн жыйынтыктары падышачылыктын колониялык эзүүсүн күчөткөн жана элдин башына көп кыйынчылыктарды алып келген. Мындан улам көтөрүлүшкө жана анын уюштуруучуларына карата ар түрдүү пикирлер жаралган. Макалада 1898-жылдагы Анжыян көтөрүлүшүнүн жетекчиси Мадали-Дукчи эшен жөнүндөгү жергиликүү булактарга анализ берилди. Анын замандаштары болушкан кыргыз, өзбек акындарынын жана тарыхчыларынын ага карата реакциясы жана баа берүүлөрү чагылдырылды.

Негизги сөздөр: Түркстан крайы, Фергана өрөөнү, Анжыян, көтөрүлүш, колония, кыргыздар, чыгарма, Дукчи эшен.

Андижанское восстание 1898 года была одна из освободительной борьбой многонационального население Ферганской долины против колониальной политики царской России. Итоги восстания привело к многим трудностям населения и усилению колониального гнета. Связи с этим появились разные взгляды по поводу восстания и организаторам события. В статье анализированы местные источники о руководителе Андижанского восстания Мадали-Дукчи ишану. Отображены реакции и оценки по отношению ему кыргызских, узбекских поэтов и историков, которые являлись его современниками.

Ключевые слова: Туркестанский край, Ферганская долина, Андижан, восстания, колония, кыргызы, произведение, Дукчи Эшан.

Andijan uprising in 1898 was one of the liberation struggle of the multinational population of the Fergana Valley against colonial policy of Tsarist Russia. Results of the uprising led to many of the difficulties of the population and strengthened colonial oppression. Therefore, there are different views about the uprising and the organizers of the event. The article analyzes the local sources about the head of the Andijan uprising, Madali Dukchi Yishan. In the article it is displayed reaction and evaluation to him Kyrgyz, Uzbek poets and historians who were his contemporaries.

Key words: The Turkestan territory; the Fergana valley; Andijan; uprising; colony; Kyrgyz; work; Dukchi Ishan.

Анжыян көтөрүлүшүнүн жыйынтыктары көп улуттуу Фергана өрөөнүнүн калкына эбегейсиз кыйынчылыктарды алып келген. Соттук жазалоо иштери аяктагандан кийин деле коопсуздукту бекемдөө максатында, ошондой эле өч алуу иретинде жабыр көрсөтүү улантыла берген. Мындан улам

аталган көтөрүлүш падышачылыктын Түркстандагы колониялык башкаруу саясатындагы олуттуу өзгөртүүлөрдү шарттаган. Булардын баарын карапайым калк көтөрүлүштүн анабашчысы Мадали-Дукчи эшендин жосунсуз жоругунун кесепетти катары кабылдашкан. Жабырланган калктын арасында көргөн азаптарын Мадали эшендин аракеттеринин кесепети катары карап, ага наалат айткандар да болгон. Пенделик көз караш менен караганда Дукчи эшендин жасаган ишинин акыбетине карата мындан башкача пикир болушу күмөн. Бир гана ал эмес, кесепеттүү жыйынтыктарга алып келген саясатчылардын, мамлекеттик ишмерлердин жасаган иштери, идеялары тарыхтын сотунан өткөнгө дейре элдин элегинен өтүп оң же терс баага арзый тургандыгы белгилүү. Ага тарыхта мисалдар арбын. Аталган окуяга айрым жактары шайкеш Орус тарыхындагы “Кандуу жекшемби” окуясы боюнча поп Гапондун дарегине деле айтылган пикирлер ар түрдүүлүгү менен күнү бүгүнкүгө чейин уланып келүүдө. Дукчи эшендин бейнесине карата пикирлер ошол кездеги анын замандаштары болгон жергиликтүү кыргыз жана өзбек элдеринин арасындагы тарыхчылардын, дин аалымдарынын жана акындардын чыгармаларында орун алган.

Анжыян окуясынын залакасы Түркстандын башка аймактарына да таасирин тийгизген. Бул жөнүндө Талып Байболот уулунун эскерүүсүндө мындайча берилет: «Жана да Ферганада Миң-Дөбө деген жерде эшенмин деп бир жинди бузук чыгарды. Мындагы мусулмандар баарың бирсин деп күнөөкөр кылып, айдап кыйла сыккан эле. Мужуктар журт ичине жайылып чыгып, май чыгуучу жерлерге (пайда түшүүчү жерлерге - А.Э.) барып коркутуп алып турду. Бербесең эшендин муруту экенсиң деп өкмөт манаптарды букаралары менен айдап көчүрүп, сиздин жүрө турган жайлоо ушу деп тоодогу карагай-токой арасына көчүрдү. Мужуктар токойдун арасына эгин айдап, чаба турган чөбүн корук кылып, бакканы малын алып барып элди кысып, эл ошондо жалгыз аты менен жалгыз саан уюн аркандап оокат кылып турду» [8].

Анжыян көтөрүлүшүнүн тактикалык-стратегиялык планында Ош-Ноокат аймагы көтөрүлүштүн бир очогу катары белгиленгендиктен жазалоолор бул өрөөндө да курч мүнөздө жүргөн. Ноокаттан бир аз

ыраакта жайланышкан Кадамжайда жашаган акын Молдо Нияз жазалоолордон жапа чеккен элдин тагдырына кейип жазган ырында мындайча сүрөттөгөн:

«Экинчи калпа жөн жүрбөй,

Жыйын кылды дешедир.

Дүйүм журттун баарыга,

Дайын кылды дешедир.

Анжиянда көп адам,

Абак болду дешедир»[5, 95-96-б.].

Көтөрүлүштүн бир очогу Ноокат жергеси болгондугунан улам жазалоолордон ичкилик кыргыздары көп жабыр тартышкан. Ал жөнүндө акын”

«Ичкилик журттун баары,

Кор болду жаш кары.

Ишти кылып койгонсуп,

Экинчи жинди жоголду». - деп кейип, балакеттин баарын Мадали эшенден көргөн. Ырда айтылгандай «экинчи», «экинчи калпа», деген ылакап менен элде Мадали-Дукчи эшенди аташкан. Анткени Фергана өрөнүнө таанымал Султанхан төрө 1882-жылы көз жумгандан кийин көп өтпөй эле анын сүйүктүү муриди Мадали өзүн эшен деп жарыялаган. Айрым эмгектерде анын эшендик даражаны алуусунда ошол эле Султанхан төрөнүнү мүрдү болгон, кезегинде Кокон хандыгында Кудаярхандын сарайында кызмат өтөгөн жердиги ноокаттык, төөлөс уруусунан чыккан Зиябидин Максымдын салымы чоң болгон.

Анжиян көтөрүлүшү элибиздин белгилүү акыны Токтогул Сатылгановдун тагдырына да кайгылуу из калтыргандыгы белгилүү. Буга карата акындын абак жылдарынын айланасында бир топ эле пикирлер айтылып келүүдө. Айрыкча мааракелик 2014-жыл изилдөөчүлөр үчүн жемиштүү болду десек жаңылышпайбыз. Алсак, белгилүү аалым Омор Соороновдун акындын өз оозунан Николай Ладушев аттуу агроном тарабынан 1928-жылы жазылып алынган, мурда белгисиз «Подготовка к Андижанскому восстанию Суусамырской волости» аттуу кол жазманын баян этилиши акын жана көтөрүлүш жөнүндө жаңы фактыларды ачыктады. Тактап айтканда акындын көтөрүлүштөн мурда эле кабардар болгондугунан ынанууга болот.

Акындын ырларында көгарттык Чыйбыл болуш, ноокаттык Өмүрбек датка жөнүндөгү маалыматтар менен катар кетментөбөлүк бир топ инсандардын тагдырынан кабардар болууга болот. Абактын адам чыдагыс азабын тарткан акын мусулман пендеси катары мурда дин аалымы Мадали эшенге карата пикири бөлөк болгон күндө да кийин ага мамилеси таптакыр өзгөргөндүгүн танууга болбойт. Буга акындын «Кол бердик эле эшенге, кордугу тийди эченге... Ошондон кеттим кармалып, он жылы жүрдүм сандалып»[3] ... деген саптары далил болот.

Дукчи эшендин дарегине карата өзбек акындарынын жана уламаларынын чыгармаларында жогорудагыдай эле балакеттүү окуянын баштоочусу катары күнөөлөө, наалат айтуу учурлары басымдуулук кылат. Ошол учурдагы жергиликтүү дин

аалымдарынын жана акындардын Анжиян көтөрүлүшүнүн анабашчысы Ийикчи эшенди күнөөлөп жана мыскылдап жазган чыгармалары шарттуу түрдө “Ийикчи эшенге сатиралар”деп аталуучу ырлар циклин түздү десек болот. Мындай пикирди Өзбекстандык окумуштуу А. Эркинов бул багыттагы өз изилдөөлөрүндө белгилеген[10]. Албетте алардын көпчүлүгү аталган окуядан кийин элдин тарткан азаптарын эшендин акылсыздыгы деп баалашып, балээни башка үйгөндүгү үчүн ага наалат айтышкан. Алардын айрымдары колониялык бийликтердин көрсөтмөсү менен жазылгандыгын же аларга жагынуу иретинде, жазалоолорду азайтуунун айласы катары жазышкандыктарын танууга болбойт.

Түркстандык тарыхчы жана акын Таиб өзүнүн перс жана араб тилдеринде жазылган «Тухфа- и Таиб» (Таибдин тартуусу) чыгармасында көтөрүлүштү «акылы жоктуктан чыккан козголоң» катары сүрөттөп, Дукчи эшенге караманча терс баа берип, ал тургай шылдыңдоого чейин барган [2, 41-б.]. Белгилей кетсек бул чыгарма Анжиян көтөрүлүшүн тынбай изилдеп келаткан Өзбекстандык белгилүү окумуштуу Б. Бабаджанов, Ш. Вохидов жана япон изилдөөчүсү Х. Коматцу тарабынан “Мухаммад Йунус Хваджа б. Мухаммад Амин Хваджа (Та’иб). Тухфа-йи Та’иб” деген аталышта 2002-жылы жарыяланган.

Түркстандагы көпчүлүк уламалар Дукчи эшенди жана анын шакирттерин колдошкон эмес. Сягы бул жерде Дукчи эшендин тексиз жерден чыккандыгы, эшендик даражасынын жана суниттигинин күмөндүүлүгү чоң роль ойногон. Раджи Маргилани Дукчи эшендин атасынын теги Шугнандык болгондуктан шиит[1] деп эсептеген. Надим Намангани аттуу автор да аны кызылбаш же ирандык шиит деп атаган. Бул маселеге кайрылган изилдөөчү А.Эркинов ошол учурдагы Түркстандык интеллектуалдар тарабынан жазылган бардык ырларда эшенди күнөөлөшүп, жада калса анын теги ирандык, шиит-еретик деп да кыйытышкандыгын белгилеген.

Көтөрүлүштүн башчысы Мадали эшен орус бийликтери тарабынан кармалып, суракка алынганда көтөрүлүшкө Орусия каратып алган мезгил ичинде адеп-ахлактын бузулушу, шарияттын сакталбашы, уятсыздык иштер, ичкичилик көбөйгөндүгү жана зыяратка тыюу салуу, зекетти алып таштоо, вакфтарды чектөө себеп болгондугун айткан [6]. Дин өкүлдөрүн нааразы кылган жагдай да дал ушул көрүнүштөр болгон. Албетте аларды деле Орус бийлиги орногондон кийинки учурдагы рухий турмуштагы өзгөрүүлөр кабатыр кылган. Бирок ошондой болсо да от менен ойногонду жактырышкан эмес. Алардын көбү Орусиянын кубаттуулугун баалашып, колониялык режимде казы же башка кызматтарда иштешкен. Бухаралык аалым Сами аны Фергана тургундарынын ишенимдерин саткан, шарлатан катары күнөөлөгөн[4,123-124-б.]. Анжиян көтөрүлүшү жана анын башкы күнөөкөрү интеллигенциянын жана дин жаматтарынын өкүлдөрүнүн

арасында катуу сынга кабылган. 1902-жылы Анжиянда болгон ири зилзаланы да аталган окуянын кесепети катары баалагандар толтура болгон. Алсак, Козу Рахимкожо аттуу акындын аталган зилзала боюнча ырында «кандайдыр эшендин өз элин уятка калтыргандыгын, мусулмандар Кудайды унутпай Ак паашага кызмат кылышса тынчтык, бейпилдик орноорун, бирок башкача болуп, жараткан Анжиянды жазалап, шаар урандыга айланып калгандыгын» [9, 124-б.] жазган. Зилзаладан бардык уездик мекемелер, сейил бакта орун алган чиркөө, Анжиян окуясында курман болгон жоокерлердин мүрзөсүндөгү күзөткана, эки мейманкана, почта бекети, банк, оорукана, көптөгөн турак жайлар кыйраган. Ошол убактарда Анжиян шаарында 76637 жашоочу болсо алардын 2840 орустар болушкан. Алардын катарында жашаган Г.И. Сахаровдордун өздүк архивдеринде бул тууралуу сүрөттөр сакталып калган. Кызык жери үй-бүлөлүк эски сүрөттөрдүн арасында Григорий Иванович тарабынан «Ишан, поднявший восстание в г. Андижане 18 мая 1898 г.» [7] деген жазуусу бар Дукчи эшендин жалпыга белгилүү сүрөтү сакталып калгандыгы алардын урпагы тарабынан жарыяланды. Албетте көтөрүлүштөн көп өтпөй мындай кырсыктын болушу көпчүлүктү ушундай пикирге алып келгендиги талашсыз.

Өзбек тилиндеги Дукчи эшенге сатиралар тизмеги 20 ырдан туруп 1500 сапты түзөт. Аны түзгөн авторлордун айрымдары булар болгон: Муками (1850–1903) же Мухаммад Амин Ходжа, – Кокондук акын, сатирик.» Ба хаджв- и халифа-йи Мингтипа» [10, 117-б.] (Миндөбөлүк халифке сатира) аттуу казалында «баччагар» сөзү менен тилдеген. Бул жерде башкалар менен катар эле Дукчи эшендин капарга алынгандыгын байкоого мүмкүн. Анын артынан антиэшендик адабий ырлар тизмеги жаралды десек болот.

Завки (1853–1921) же Убайдаллах Салих-уулу Завки, Кокондо жашап өткөн жергиликтүү акын. Айрым изилдөөчүлөр аны замандашы Муками менен бирге көтөрүлүштөн кийин Анжиян жана Ош шаарларына келишип Дукчи эшендин жасаган иштерин өз көздөрү менен көрүп кетишкендиктерин белгилешет. Ошондон улам «Хаджв-и Йикчи ишан» («Сатира на ишана-веретнщика») деген чыгарма жазган. Анын дукчи эшен жөнүндө кыйытып жазган дагы бир юмордук чыгармасы болгон. Аталган циклдагы чыгармаларда Дукчи эшендин ысымын кыйытып берүү же капарга алуу мүнөзүндө берилгендигин байкоого болот. Мындай көрүнүш Молло Нияздын санаттарында да күнөөлүү эшендин ысмы берилбей «экинчи калпа» деп берилгендигин көрөбүз. Сягы акындар мусулман лидерлеринин бири катары Дукчи эшенди ачык сынга алууда мусулман коомчулугунан жазганышкандыгы көрүнүп турат. Надим Намангани (1844–1910) аттуу акын көтөрүлүшкө кабатырлангандыгын ачыктап, Дукчи эшенди «өзү атанган» жалган эшен [10, 118-б.] деп баалаган. Раджи Маргилани (1834–1918) Кокондо жашаган акын. 1904-жылга чейин казы болгон. Орус чыгыш-

таануучусу В.В. Бартольд менен жолуккан. Дукчи эшен жөнүндө эки казал жазган. Бул чыгармаларында башкалардан айырмаланып ал негизги көңүлдү Анжиян көтөрүлүшүн баяндоого жана терс баа берүүгө бурган. Султан Ахмад (XIX–XX). Чымкенттик эшен, ал жөнүндө так маалыматтар жок. Анын 66 саптан турган ыры «Туркистон вилоятининг газети» («Туркестанская туземная газета») басылмасына 1911-жылдын 30-октябрында «Стихи об Андижанском ишане» деген ат менен жарыяланган. Соңунда сабатсыз эшенге арналат деп ирония менен берген. Мындан сырткары авторлору белгисиз 4 ыр аталган газетанын редактору Н.П. Остроумовдун фондунда сакталып калган. Алардын биринде Дукчи эшендин сопучулуктун кайсы тарихатынан экендигин эч ким билбестиги баяндалган [10, 121-б.].

Колониялык бийликтер бул окуяны көтөрүлүштөн көбүрөөк жабыр тарткан кыргыздардын гана жасаган иши деп, Түркстан крайындагы башка улуттардын арасында түшүндүрүү иштерин жүргүзгөн. Башкача айтканда алардын аң сезиминде көтөрүлүштүн кесепеттерине бир эле кыргыздар күнөөлүү деген ойду уялатууга катуу аракеттерди көрүшкөндүгүн булактар айгинелеп турат.

Ташкент шаарынын туземдик бөлүгүнүн жашоочулары 24-майда өздөрүнүн мартабалуу адамдарынын атынан Анжиянга крайдын башкы начальнигинин атына телеграмма жөнөтүшкөн. Анда алар Императорго чексиз берилгендиктерин жана тынчы жок кыргыздардын жасаган ишине жандары кейишкендиктерин, жарадар жана курман болушкан төмөнкү чиндердин үй-бүлөлөрүнө жардам берүү үчүн тизме түзүүгө уруксат сурашкандыктарын билдиришкен. (Караңыз: Туркестанские ведомости.- 1898., №1657).

Мына ушундай көз караштар айрым авторлордун чыгармаларында да кездешет. Төмөндө түп нускасы туземдик газетата, котормосу Түркстан ведомосту газетасынын 1898-жылдын №89 санында жарыяланган намангандык Эшен Бабахан төрө Шейхул Исламовдун чыгармасында мындай деп берилген Дукчи эшендин шайтандын тилине кирип орустар менен мусулмандардын ынтымакта жашоосун бузгандыгын, элди алдагандыгын жазган. Айрым авторлорго мүнөздүү болгондой аталган окуяны ал да кыргыздардын иши катары караган [10, 131-б.]. Бул жерден колониялык бийликтер калаа калкынан колдоо табууга аракет жасашса, экинчи тарабынан калаалыктар балакет окуялардан алыс болууну көздөшүп күнөөнү элеттик кыргыздарга оодара салууга аракеттенген. Анын үсүтүнө соттолгондордун дээрлик басымдуу бөлүгүн кыргыздар түзүшкөн. Албетте көтөрүлүштүн башчысы Дукчи эшенди күнөөлөгөн, аны кармап шилеген чыгармалардын жаралышы ошол доорго мүнөздүү мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бирок, муну менен эле Анжиян көтөрүлүшүнүн мүнөзүнө баа берип, жыйынтык чыгаруу туура эмес. Замандын талабына жараша советтик доордо мезгилдин талабына ылайык бул көтөрүлүштү 1905-1917-жылдардагы революция-

лардын өнүтүнөн, тагыраагы марксистик-лениндик көз караштагы ырлар да жаралган. Эгемендүүлүк эйфориясынан улам алгачкы учурларда, ошол эле Өзбекстанда Дукчи эшенди улуттук боштондук күрөшүнүн башчысы катары оң баа берген эмгектер да жаралды. Бирок, соңку убактардагы диний жагдайларга байланыштуу бул маселеге этият карап калышты. Албетте ар кандай тарыхый окуяларга максаты, мүдөөлөрү боюнча түрдүү, жада калса бири бирине келишпес оппозициялык маанайдагы инсандардын, топтордун катышуулары демейдеги көрүнүш. Анжыян көтөрүлүшүнүн ана башчысы Дукчи эшендин айланасында кандай пикирлер болгон күндө да бул окуя Фергана тургундарынын, анын ичинде ириде эркиндик эңсеген элеттик кыргыздардын азаттык күрөшү катары каралышы туура деп жыйынтыктоого болот.

Адабияттар:

1. Андижанское восстание 1898 г. // Красный архив, 1938. № 3 (38).
2. Вахидов Ш. Развитие историографии в Кокандском ханстве в XIX — начале XX вв. Автореф. докт. дисс.-Ташкент.- 1998- С. 41
3. Капаров А. «Токтогул, Керимбай, Эсенбай жана Жоомарт»//Заман Кыргызстан.2004.-13-20-февраль.
4. Мирза ‘Абдал-азим Сами, Та’рих-и Салатин-и Мангитийа: История мангытских государей, правивших в столице, благородной Бухаре, ред. и пер. Л. М. Епифановой.- Москва.- 1962.- С. 123–124.
5. Молло Нияз. Санатдигарастар. –Б., 1996.- 95-97- б.
6. Сведения о беспорядках в Фергане // Туркестанские ведомости. -1898 . - №1663.
7. Сухарев. Д. Голошение волн.[Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sukharev.lib.ru/Rodoslovie/4_all.pdf
8. Талып Молдо Байболот уулу. Кордолгон заман // Ала-Тоо.-1991.-№11.
9. Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон.- Ташкент,1994. 124-б..
10. Эркинов А. Андижанское восстание и его предводитель в оценках поэтов эпохи// Вестник Евразии. 2003. №1. С.117.

Рецензент: к.и.н., доцент Халматов К.А.